

G'AZAL MULKINING SULTONI ALISHER NAVOIY BADIYYATI

*Kurbanova Vaziraxon Sodiqjonovna**Farg'ona viloyati Marg'ilon shahri**11-umumta'lim maktabi o'zbek tili fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqola Alisher Navoiy g'azaliyotining falsafiy-estetik va badiiy-poetik ahamiyatini ilmiy tahlil etadi. G'azal mulkining sultoni sifatida tan olingan buyuk shoirning ijodi mazmun-shakl mutanosibligi, polifonik obrazlar tizimi va tasavvufiy-falsafiy g'amza nuqtai nazaridan o'rganiladi. Mahbub, tabiat elementlari, ilohiy ishq va ijtimoiy adolat g'oyalari tahlil qilinib, Navoiy g'azalining o'zbek she'riyatidagi eng yuqori cho'qqi sifatida e'tirof etiladi. Aruz vaznlari, leksik boylik va polisemantik tuzilish Navoiyning badiiy mahorati sifatida ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, g'azal mulkining sultoni, o'zbek klassik she'riyati, tasavvuf falsafasi, mazmun-shakl birligi, mahbub obrazi, tabiat simvollari, ilohiy ishq, aruz vaznlari, polisemantik tuzilish, Sharq estetikasi, ijtimoiy adolat, ontologik qarashlar, leksik boylik, badiiy metaforalar.

Nizomiddin Mir Alishir Navoiy nafaqat turkiy adabiyotning, balki butun jahon klassik she'riyatining monumental siymosi bo'lib, u yaratgan g'azal namunalarini o'zbek adabiyotidagi ushbu janrning eng yuqori tadrijiy cho'qqisi sifatida e'tirof etish joiz. Tarixda "so'z mulkining sultoni" degan yuksak rutba bilan tan olingan mutafakkirning ijodiy merosi o'rta asrlar Sharq estetik tafakkurining eng yorqin sahifalarini tashkil etadi. Navoiy g'azallari shunchaki lirik kechinmalar majmuasi emas, balki o'zida murakkab ontologik va gnoseologik qarashlarni birlashtirgan mukammal falsafiy tizimdir. Uning asarlarida inson ruhiyatining eng nozik qirralari, ilohiy va majoziy muhabbatning mushtarakligi hamda ijtimoiy adolat tamoyillari badiiy yuksaklikda tahlil qilinadi. Shoir qo'llagan metaforalar tizimi, badiiy san'atlar va leksik boylik o'zbek tilining naqadar cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligini isbotlab, klassik she'riyatning poetik me'yorlarini yangi bosqichga olib chiqdi. Shu sababli, Navoiy g'azallari o'zining intellektual salmog'i va gumanistik g'oyalari bilan jahon adabiy merosining ajralmas qismi, insoniyat ma'naviy taraqqiyotini aks ettiruvchi fundamental manba bo'lib xizmat qiladi. Navoiy g'azaliyoti poetikasining fundamental asosi mazmun va shakl mutanosibligi tamoyilining oliy darajadagi sintezidan iboratdir. Mutafakkir o'z ijodiy laboratoriyasida Sharq mumtoz she'riyatining yirik namoyandalari, xususan, Abdurahmon Jomiy kabi ustozlarining an'alarini chuqur tadqiq etib, fors-tojik adabiyoti tajribalarini turkiy tilning ichki imkoniyatlari bilan boyitdi va g'azal janrining estetik-falsafiy ko'lamini mislsiz darajada kengaytirdi. Shoir g'azallaridagi obrazlar tizimi o'zining polifonik xarakteri va ko'p qatlamli

semantik qurilishi bilan ajralib turadi. Unda lirik qahramonning ruhiy evrilishlari, ilohiy ishq va insoniy ehtiroslar, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-axloqiy muammolari o‘zaro dialektik aloqadorlikda tasvirlanadi. Din va falsafa asoslari Navoiy g‘azallarida shunchaki quruq didaktika sifatida emas, balki badiiy-estetik mazmunga singdirilgan holda rivojlantirilgan bo‘lib, bu asarlarning intellektual salmog‘ini oshirishga xizmat qiladi. Natijada, Navoiy yaratgan poetik meros o‘zida ham nazariy, ham amaliy mukammallikni mujassam etgan o‘ziga xos adabiy fenomen darajasiga ko‘tarildi.

Navoiy g‘azaliyotidagi badiiy uslub va obrazlar tizimi o‘zining ramziy-metaforik ko‘lami bilan o‘ziga xos ierarxik tuzilishga ega. Shoir ijodida **mahbub (yor)** obrazi shunchaki antropomorfik go‘zallik tavsifi doirasida qolib ketmaydi, balki u ma’naviy kamolot va mutlaq haqiqatning poetik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, shoirning lirik qahramoni orqali ifoda etilgan mahbub jamoli va uning hijroni bilan bog‘liq tasvirlar ontologik mazmunga ega. Masalan, mahbub yuzining parda ortida yashirinishi yoki lirik qahramonning ko‘z yoshlari orqali namoyon bo‘ladigan iztirob motivlari tasavvufiy dunyoqarashdagi "jamol" va "jalol" sifatlarining badiiy in‘ikosidir. Bunday tasvirlarda jismoniy muhabbat obyekti ma’naviy yuksalish va botiniy poklanish uchun katalizator vazifasini o‘taydi. Lirik qahramon his qilayotgan firoq va alam, aslida, inson ruhining komillikka intilish jarayonidagi murakkab bosqichlarini ifodalaydi. Navoiy qo‘llagan har bir detal — xoh u mahbubning sochlari, xoh uning nigohi bo‘lsin — she’riy tafakkurning chuqurlashishiga va matnning polisemantik (ko‘p ma’noli) xarakter kasb etishiga xizmat qiladi. Bu kabi badiiy uslublar orqali shoir hissiy kechinmalarni intellektual mushohada darajasiga ko‘tarib, g‘azal janrining falsafiy-estetik paradigmasini yangi sifat bosqichiga olib chiqdi. Navoiy g‘azaliyotida tabiat obrazlari shunchaki tashqi muhit manzarasi emas, balki chuqur ontologik va falsafiy mazmun kasb etuvchi poetik simvollar tizimidir. Shoir ijodida lola, bulbul, guliston, sham va sabo kabi an’anaviy obrazlar inson ruhiyatidagi murakkab evrilishlarning ramziy proeksiyasi sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, tabiat elementlari lirik qahramonning ichki dunyosidagi dinamik o‘zgarishlarni aks ettiruvchi o‘ziga xos "spekulyar" (ko‘zgusimon) vazifasini bajaradi. Masalan, "Lola ko‘zdan o‘tmas ayog‘i gulzorda" kabi misralarda tabiatning vizual go‘zalligi inson qalbining metafizik izlanishlari va botiniy ma’no qidirish jarayoni bilan uzviy bog‘lanadi.

Navoiy talqinida tabiat va inson — yagona bir butunlikning ikki qirrasidir. Lola o‘zining qonli dog‘i bilan oshiqning yaralangan ko‘nglini, bulbul esa tinimsiz nolalari bilan ruhning mutlaq haqiqatga bo‘lgan talpinishini anglatadi. Bunday simvolik yondashuv shoirga inson ruhiyatining eng nozik va tushuntirib bo‘lmas holatlarini moddiy olam detallari orqali tasvirlash imkonini bergan. Shu tariqa, Navoiy she’riyatida tabiat lirik qahramonning ruhiy kechinmalari bilan bir xil ritmda "nafas oladi", bu esa asarning badiiy ta’sirchanligini oshirish bilan birga, inson va koinot

mushtarakligi haqidagi panteistik qarashlarni ham ilgari suradi.

Navoiy gʻazaliyotining maʼno koʻlamini belgilovchi eng fundamental jihat — undagi **falsafiy gʻamza** va irfoniy mazmunning chuqurligidir. Shoir ijodida ishq tushunchasi oddiy insoniy ehtiroslar doirasidan chiqib, maʼnaviy poklanish, ruhning sayqallanishi va pirovardida Haqqa (Allohga) yetishish vositasi — "ishqi haqiqiy" darajasiga koʻtariladi. Bu kontekstda "Dil baqi inson boʻlsa, jonu tan oʻlmas" kabi misralar shoirning antropologik qarashlarini ifoda etib, insonni shunchaki biologik mavjudot emas, balki ilohiy nurning tashuvchisi sifatidagi maʼnaviy substansiya ekanligini taʼkidlaydi. Mazkur gʻoya tasavvuf falsafasining markaziy tamoyillaridan biri boʻlgan ruhning boqiyliigi va moddiy olamning oʻtkinchiligi (fano va baqo) tushunchalariga tayanadi. Navoiy talqinida jismoniy oʻlim — bu maʼnaviy borliqning nihoyasi emas, balki ruhning oʻz asliga qaytish bosqichidir. Bunday diniy-falsafiy qatlamlar shoir gʻazallarini shunchaki badiiy matn darajasidan yuksaltirib, uni insonning koinotdagi oʻrni, hayotning mazmuni va abadiyat haqidagi universal haqiqatlarni oʻzida mujassam etgan intellektual manbaga aylantiradi. Shu tariqa, Navoiy gʻazaliyoti klassik Sharq sheʼriyatining nafaqat estetik, balki eng yirik falsafiy-teologik yutuqlari qatoridan mustahkam oʻrin egallaydi.

Navoiy gʻazaliyotining leksik-semantik tarkibi oʻzining polilingvistik xarakteri bilan ajralib turadi. Xususan, mutafakkir sheʼriyatida turkiy soʻzlar bilan bir qatorda arabiy va forsiy terminlarning mahorat bilan qoʻllanilishi asarning badiiy-estetik qimmatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shoir "ishq", "dil", "jon", "ruh", "vijdon" kabi tasavvufiy va falsafiy atamalarni shunchaki lugʻaviy birlik sifatida emas, balki sheʼriyatning botiniy qatlamlarini ochuvchi konseptual vositalar sifatida ishlatgan. Bu terminlar Navoiy qalami ostida yangicha estetik jilo kasb etib, ularning semantik koʻlami diniy-irfoniy tushunchalar bilan boyitilgan. Bunday lingvistik strategiya gʻazalning vertikal maʼno qatlamlarini hosil qilishga xizmat qiladi. Natijada, matn oʻquvchining tayyorgarlik darajasiga koʻra turli darajalarda — oddiy lirik kechinmadan to chuqur metafizik haqiqatlargacha boʻlgan maʼnolarni kashf etish imkonini beradi. Navoiyning terminologik mahorati oʻzbek tilining ilmiy va falsafiy salohiyatini namoyon etish bilan birga, mumtoz sheʼriyatimizning intellektual polifoniyasini (koʻp ovozliligini) taʼminlagan. Bu esa har bir misraning koʻp maʼnoli (polisemantik) xarakterga ega boʻlishiga va asrlardan asrlarga oʻz dolzarbligini yoʻqotmaydigan universal matnga aylanishiga zamin yaratdi.

Alisher Navoiy nafaqat turkiy adabiyotning, balki butun jahon klassik sheʼriyatining monumental siymosi boʻlib, u yaratgan gʻazal namunalarini oʻzbek adabiyotidagi ushbu janrning eng yuqori tadrijiy choʻqqisi va Sharq estetik tafakkurining oliy mahsuli sifatida eʼtirof etish lozim. "Soʻz mulking sultoni" degan yuksak rutbaga sazovor boʻlgan mutafakkirning ijodiy merosi shunchaki lirik kechinmalar majmuasi boʻlib qolmay, oʻzida murakkab ontologik va gnoseologik

qarashlarni birlashtirgan mukammal falsafiy tizimni namoyon etadi. Navoiy gʻazaliyoti poetikasining fundamental asosi — mazmun va shakl mutanosibligi tamoyilining oliy darajadagi sintezidan iborat boʻlib, u aruz sheʼriyatining metrik imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangan holda 40 ga yaqin turli vaznlarda betakror musiqiy ohangdorlikni shakllantirgan. Shoir oʻz ijodiy laboratoriyasida Jomiy va Fuzuliy kabi yirik namoyandalar anʼanalarini chuqur tadqiq etib, oʻzbek tilining boy leksik imkoniyatlarini aruzning qatʼiy qoliplariga moslashtirish orqali janrning estetik va falsafiy koʻlamini mislsiz darajada kengaytirdi. Navoiy gʻazallarida obrazlar tizimi oʻzining polifonik xarakteri va koʻp qatlamli semantik qurilishi bilan ajralib turadi; unda mahbub obrazi nafaqat jismoniy goʻzallik ramzi, balki maʼnaviy mukammallik va Ilohiy Haqiqatning poetik timsoli sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, tabiat obrazlari — lola, bulbul, guliston va sham kabi elementlar inson ruhiyatidagi murakkab evrilishlarning ramziy proeksiyasi vazifasini oʻtab, inson qalbining metafizik izlanishlarini aks ettiruvchi koʻzgusimon funksiyani bajaradi. Navoiy ijodidagi falsafiy gʻamza va tasavvufiy mazmun insonni shunchaki biologik mavjudot emas, balki ilohiy nurning tashuvchisi sifatidagi maʼnaviy substansiya ekanligini taʼkidlaydi va "Dil baqi inson boʻlsa, jonu tan oʻlmas" kabi misralar orqali jismoniy oʻlimdan keyingi maʼnaviy borliqning davomiyligini badiiy asoslab beradi. Shoirning leksik mahorati, xususan, "ishq", "dil", "jon" va "vijdon" kabi terminlarni ilmiy-falsafiy qatlamda qoʻllashi matnning koʻp maʼnoliligini taʼminlab, oʻquvchiga matnni turli darajalarda idrok etish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, Navoiy gʻazaliyoti keng ijtimoiy-falsafiy masalalarni ham qamrab olib, "adolat — podshohlar ziynati" degan fundamental prinsip orqali davlat barqarorligi va inson qadri masalalarini ustuvor darajaga koʻtardi. Zero, mutafakkirning gʻazal janridagi izlanishlari nafaqat badiiy-estetik kamolotning namunasi, balki jamiyatning axloqiy va maʼrifiy yuksalishiga xizmat qiluvchi universal intellektual manbadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qodirov A. Alisher Navoiy – gʻazal mulkning sultoni. *Muslim.uz*, 2022 yil 8 fevral. 5 b. URL: <https://www.muslim.uz/uz/e/post/8810-alisher-navoiy-g-azal-mulkning-sultoni>.
2. Voqhidov R. Ğʻazal mulkning sultoni. *Zenodo.org* (Oʻzbekiston Milliy universiteti nashriyoti), 2023 yil. 88-93-b. URL: <https://zenodo.org/records/7703614/files/88-93.pdf?download=1>.
3. Anzhuman A. Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini oʻrganish masalalari. *TSUULL jurnali*, №8, 2023 yil, 67-b. URL: https://tsuull.uz/sites/default/files/8._67-anzhuman._20.05_3.pdf.
4. Abdiraximov A. Alisher Navoiy adabiy merosining jahon tamaddunidagi oʻrni. *ERUS jurnali*, 2023 yil. URL: <https://erus.uz/index.php/er/article/download/5115/6042/5339>.

5. To'xtaxo'jayev Sh. Alisher Navoiy va musiqa. *CyberLeninka.ru* (O'zbekiston Fanlar akademiyasi), 2024 yil. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/alisher-navoiy-va-musiqa>.
6. Navoiy Alisher. G'azallar. *Buxoro "Manba" nashriyoti*, 2021 yil. 115 b. URL: https://buxoromanba.uz/media/files/novels/%D0%A0._%D0%92%D0%BE%D2%B3%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2._%D0%81%D2%93%D0%B4%D0%B8_%D1%9E%D1%8F%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BD_%D0%90%D0%BB%D0%B8%D1%88%D0%B5%D1%80_%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B8%D0%B9%D0%B3%D0%B0_%D0%B1%D0%B0%D2%93%D0%B8%D1%88%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%BD_%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B1.pdf.
7. ResearchEdu.uz. New Research on the Works of Alisher Navoi and Babur. *O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti*, 2022 yil. 972 b. URL: <https://researchedu.uz/wp-content/uploads/2022/03/Navoi-and-Babur-conference.pdf>.
8. Konferensiya materiallari. Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish. *Scienceweb.uz* (O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti), 2023 yil. URL: https://api.scienceweb.uz/storage/publication_files/7774/25171/6639c859996f8___69-%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A4%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%AF.pdf.
9. G'ulomov M. Navoiy g'azallari. *O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Ilmiy tahrir hay'ati*, Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2019 yil. 256 b. ISBN: 978-9943-357-12-4.
10. Rahmonov A. Alisher Navoiy she'riyatining falsafiy merosi. *O'zbekiston Fanlar akademiyasi Adabiyotshunoslik instituti*, Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2020 yil. 312 b. ISBN: 978-9943-414-56-2.